

Nevena Milanović

nevenavmilanovic@gmail.com

Osnovne komponente reproduktivnih politika u Istočnoj Evropi i Srbiji**Apstrakt:**

Rad se bavi pregledom razvitka konstitutivnih elemenata reproduktivnih politika i aktera koji učestvuju u njihovom restrukturiranju u zemljama Istočne Evrope, sa posebnim osvrtom na Srbiju, kroz sintezu relevantne antropološke građe. Objasnjava se kontekst reproduktivnih politika u socijalizmu i posebno nakon njegovog pada 1989. godine. U zaključku se objašnjava nastali zaokret u posmatranju žena i muškaraca u njihovom reproduktivnom ponašanju ka predstavi o njima kao društveno odgovornim subjektima.

Ključne reči:

reproduktivne politike, ljudska reprodukcija, socijalizam, tranzicija, Istočna Evropa, Srbija

U radu se, sintezom dosadašnjih istraživanja, razmatra proces preoblikovanja reproduktivnih politika nakon „kraha“ ere socijalizma u državama Istočne Evrope, kada se, u periodu korenitih društvenih promena, uobičajuju novi zakoni i regulative u vezi sa sferom ljudske reprodukcije. Cilj rada je da pregledno predstavi osnovne komponente reproduktivnih politika u tzv. tranzicionom periodu u Istočnoj Evropi¹ nakon 1989. godine, njihovo „brisanje“ i restrukturiranje u zavisnosti od varijeteta sociokulturnih činioaca, sa posebnim osvrtom na Republiku Srbiju.

Dugo vremena u antropologiji, fenomen ljudske reprodukcije nije zauzimao centralno mesto u terenskim istraživanjima. Tradicija proučavanja ljudske prokreacije (i sa njom povezanih tema, poput seksualnosti i odgoja dece) postojala je u vidu interkulturnih i uporednih istraživanja, fokusirajući se na verovanja, moralne norme i načela i vrednosti pripisivane seksualnom (reproduktivnom) ponašanju. Neka od ovih istraživanja postala su dostupna, prihvaćena i popularizovana i od strane šire javnosti, kao što je bio slučaj sa knjigom *Sazrevanje na Samoi* Margaret Mid, koja je poslužila kao materijal za širu i ne-akademsku publiku širom Amerike, predlažući jedan nov način brige i kontrole rađanja i roditeljskog staranja, poreklom iz

¹ U ovom kontekstu, pojam Istočne Evrope koristim kako bih označila geografsku celinu, odnosno određene zemlje bivšeg socijalističkog bloka (u ovom slučaju, Hrvatsku, Poljsku i Rumuniju).

nezapadnih kultura (Ginsburg i Rapp 1991, 312). Pa ipak, sve do '60-ih godina 20. veka, ljudska polnost i (biološka) reprodukcija posmatrane su isključivo kao prirodne (a time i univerzalne) činjenice, kao osnova srodnih sistema i baza za određenje kategorija muškosti i ženskosti (v. Ivanović i Šarčević 2003, 12). Od '70-ih godina 20. veka, analiza biološke reprodukcije i srodnih fenomena produbljena je susretom drugog talasa feminizma i antropologije, gde (ženska) iskustva reprodukcije počinju da se analiziraju kao izvori moći, ali i subordinacije: zapadanjačka medicinska kontrola nad ženskim telima, posebno tokom trudnoće, postala je fokus kako popularnih, tako i akademskih istraživanja (Ginsburg i Rapp 1991, 312).

U zavisnosti od sociokulturnih faktora, kao i ličnih, individualnih razloga za reprodukciju, dinamika ljudske reprodukcije poprima različite tokove (v. Žikić 2008). Ono što je, pak, konstanta, odnosno nepromenljivi, sastavni deo fenomena ljudske reprodukcije, jeste činjenica da ona pruža potporu, tj. omogućava kontinuitet društvenih zajednica. Posmatrano sa antropološkog aspekta koji u sebe uključuje rodnu komponentu, ovo podrazumeva da muškarci i žene nastupaju sa različitih pozicija.

S druge strane, ljudska reprodukcija uređena je nizom zakonskih regulativa, koje se zajedno nazivaju *reproduktivnim pravima*. Ova prava, kao i ostala ljudska prava, države neprestano unapređuju, menjaju, i imaju obavezu da ženama u svakom trenutku „pruže“ maksimalni opseg informacija i službi, u cilju očuvanja reproduktivnog zdravlja (Stevanović 2007, 83). Fokus istraživanja reproduktivnih politika jeste upravo oblikovanje lokalnih i pojedinačnih reproduktivnih iskustava i praksi od strane „udaljenih“, izmeštenih centara moći. Za prakse i norme koje prate reproduktivno ponašanje sve do '70-ih godina 20. veka smatralo se da su deo privatne sfere, a samim time i izvan uticaja javne sfere. Prema tzv. liberalnoj društvenoj teoriji, ljudska reprodukcija povezana je sa (pretpostavljenom) intimnošću privatne sfere. Ipak, javne politike, odnosno stranke i politički programi različitih socijalnih aktera teže da utiču na dinamiku ljudske reprodukcije, menjajući/reinterpretirajući njeno značenje u određenim društveno-političkim kontekstima i situacijama (posebno u periodima društvenih turbulencija/konflikata). Feminističke teoretičarke su, u tom smislu, ukazale na neodvojivost i recipročnost uticaja između privatne i javne sfere.

Takođe, u antropološkim istraživanjima se uočava da čitav niz socijalnih aktera – poput države, porodice, individua, nevladinih organizacija i crkve – smatra sebe značajnim kada su u pitanju ulaganje resursa i kreiranje projekata/javnih politika² koji uključuju koncepte materинства,

² Termin javnih politika, odnosno policy, relativno je nov u antropološkim istraživanjima. Koristi se da se opišu tehnike putem kojih akteri predstavljaju svoje politike, tj. projekte kao istinite i validne.

reprodukcije ili roditeljstva (i kontrolu nad njihovim ulogama u društvenoj praksi).³ Različiti socijalni pokreti, kao što su feminizam, socijalizam, republikanizam, demokratski pokreti, radnički sindikati, nacionalizam i različiti religijski pokreti, vode retoričke bitke na ovim poljima, mobilišući se po potrebi, a naročito u periodima društvenih promena i turbulencija, kada se smenjuju ne samo politički akteri, već se politički projekti neke države i njihovi ciljevi radikalno preispituju i/ili menjaju u potpunosti.

Rod, koji se definiše kao socijalno i kulturno proizveden set ideja o muško-ženskim odnosima, izdiferenciranosti, razlikama i ulogama, reprodukuje se u institucionalizovanim praksama neke zajednice, ali se formira i kroz svakodnevne interakcije. U drugoj polovini 20. veka, antropolozi/škinje i teoretičarke feminizma više puta su ukazale na značaj roda kao prioritetne kategorije i njegovu isprepletanost sa ostalim identitetima, poput etničkog, nacionalnog, državnog ili religijskog.

Pojam „nacije“ je, takođe, definisan kao kulturni konstrukt i, kao takav, proizveden, izmišljen. Nacija, međutim, isto kao i rod, kroz upotrebu i društvenu praksu, funkcioniše kao stvarno postojeća kategorija i, naizgled, odraz prirodnog poretka stvari. Rod i nacija postoje delimično kao vid subjektivnog iskustva, u vidu identiteta (nacionalni ili rodni identitet), kao subjektivitet koji usmerava osobe na poseban, njemu svojstven način prema nacionalnosti ili rodu koji im se pripisuju ili koje oni usvajaju (Verderi 2005, 121). Taj subjektivitet je, opet, sa svoje strane, proizvod vladajućih kulturnih shvatanja neke zajednice.

Ispitivati ukrštanje nacije i roda i njihovu povezanost sa reproduktivnim politikama znači postaviti sledeće pitanje: kako oni utiču jedni na druge tokom svog razvoja u nekom društvu (Verderi 2005, 121)?

U drugoj polovini 20. veka, Istočna Evropa je bila jedan od glavnih poligona za eksperimente kako sa društvenom organizacijom roda, tako i sa drugačijim definisanjem nacionalnog identiteta (Verderi 2005, 119). U nastavku rada, kao presek relevantnih antropoloških istraživanja, biće predstavljene osnovne karakteristike reproduktivnih politika u državama bivšeg socijalističkog bloka pre 1989. godine, a zatim i njihovo restrukturiranje u periodu tranzicije.

Kratak pregled elemenata reproduktivnih politika u zemljama Istočne Evrope i Republici Srbiji

U zemljama bivšeg socijalističkog bloka, fokus na rodnu ravnopravnost i pitanje nacionalne jednakosti bili su inkorporirani u zakone i pojedinačne ustave svih država, iako su obrasci ekonomske i političke subordina-

³ Možda najbolji primer za ovo jesu zakoni/odluke o planiranju porodice, pri čijem kreiranju se oglašavaju različiti društveni akteri – država, crkva, političke stranke, nevladine organizacije, itd.

cije žena (u vidu nasleđa patrijarhalne rodne ideologije) bili приметни како u javnoj, тако i u privatnoj sferi. Ipak, zakoni su garantovali pravnu jednakost žena i muškaraca. Ovo ne znači da je, u domenu porodice, tradicionalna izdiferenciranost rodних uloga bila promenjena, pa je to, često, u praksi rezultovalo fenomenom tzv. „radne majke“ (*notion of working mother*) umesto ideološki proklamovanog koncepta radne žene (Drezgić 2004, 77) u stvarno postojećem socijalizmu.⁴ Koncept radne majke u socijalizmu konstruisan je na opšteprihvaćenoj pretpostavci da su žensko telo, a time i femininost, u svojoj osnovi, (re)produktivni: oni doprinose državi, tržištu i društvu proizvodnjom u industriji/ekonomiji, ali i „proizvodnjom“ novih članova zajednice. Žensko telo, ženski kapaciteti, tj. ženski „kapital“ su, na taj način, bili u totalu podređeni dobrobiti, modernizaciji i napretku zajednice. Ovde ne želim da naglasim kako je muški „kapital“ u socijalizmu bio od manjeg značaja, već je to pitanje van opsega ovog rada.

U procesima turbulentnih društvenih promena i političkih smena/konflikata, pokazalo se da kategorija roda trpi neke od najintenzivnijih transformacija (Yuval-Davis 1997; Drezgić 2004; Gal and Kligman 2000; Jansen and Helms 2009). To znači da korpus znanja i vrednosti, poznat, prihvaćen i pripisivan ovoj kategoriji, a koji obezbeđuje smernice i neka je vrsta uputstva za društvenu praksu i ponašanje, prestaje da važi, odnosno – postaje, u manjoj ili većoj meri, irelevantan. Način na koji su rodna pitanja, poput rodne ravnopravnosti i reproduktivnih prava,⁵ bili institucionalizovani u socijalizmu, počinje vrtoglavo da se menja nakon kolapsa komunističke ideologije 1989. godine u svim zemljama bivšeg socijalističkog bloka, i da se (re)interpretira u svetlu novonastalih pojedinačnih situacija. Mnoge političke stranke sa nacionalističkim projektima inkorporiraju pitanje reprodukcije u svoje programe,⁶ a ono počinje da dobija nova i pojačana značenja, koja svoje izvore crpi iz preživelih ostataka presocijalističkog perioda, reinterpretiranih tradicionalnih obrazaca i struktura, obezbeđujući tako prividnost kontinuiteta u periodu rapidnih transformacija. S druge strane, iz krugova nevladinih organizacija, boraca za ljudska prava i feminističkih organizacija javlja se otpor, a u mnogim

⁴ K. Verderi koristi pojam „stvarno postojećeg socijalizma“ kako bi objasnila sve one društvene prakse koje su se razlikovale od proklamovanih normi socijalističke ideologije (Verderi 2005).

⁵ Ideologija rodne ravnopravnosti (i pravo na abortus kao osnovno ljudsko pravo, ali i glavni metod planiranja porodice u bivšoj Jugoslaviji) bila je proklamovana zakonima u zemljama bivšeg socijalističkog bloka, iako je u praksi to često rezultiralo fenomenom „*double/triple burden*“-a žena: na primeru bivše Jugoslavije, obrasci patrijarhalnih rodnih uloga inkorporirani u komunističku ideologiju radne žene, značili su neretko dvostruko ili trostruko opterećenje žene: kao radnice na poslu, a kod kuće – neplaćeni rad kao domaćice i majke.

⁶ Najbolji primer je period Čaušeskovog režima u Rumuniji.

državama i javne debate u vezi sa (potencijalnim) zabranama abortusa,⁷ kao i izmenama zakona o reproduktivnim pravima, najčešće između dva suprotstavljena tabora – konzervativnih političkih stranaka i crkve, s jedne, i nevladinih organizacija i ženskih (feminističkih) aktivističkih udruženja, s druge strane. Kako su negativni demografski trendovi (na koje su demografi upozoravali još od '80-ih) u postsocijalizmu dovedeni u direktnu vezu sa visokim stopama abortusa, tako je to pitanje bilo goruće; nove reproduktivne tehnologije, koje se već razvijaju u Zapadnoj Evropi i svetu, nisu bile od preteranog interesa za javnost, niti su se države oglašavale po pitanju njih (često nisu ni postojali zakoni kojima bi bile regulisane). U nastavku ću prikazati društveno-političku situaciju i pitanje abortusa i reproduktivnih prava u Hrvatskoj, Poljskoj, Rumuniji i Srbiji, nakon 1989. godine.

U Hrvatskoj, pokazalo se da su stavovi o zakonskom regulisanju abortusa '90-ih ukršteni sa nekoliko obeležja: religijskom samoidentifikacijom ispitanika i njihovom praksom, ali i sociodemografskim obeležjima ispitanika; takođe, javlja se nemogućnost dijaloga između dva glavna pokreta prepoznatih u medijima i javnoj sferi – pokreta za život (*pro-life*, „prolajferski“, koji se zalaže za tradicionalne odnose među polovima/rodovima u porodici) i pokreta za izbor (*pro-choice*, za pravo na izbor, koji se suprotstavlja stereotipima *pro-life* diskursa). Međutim, ispitivanje je takođe pokazalo da, posebno kada se u obzir uzme faktor nasleđa liberalnih zakonskih regulativa iz socijalizma, postoji mnoštvo „umerenih“ (tzv. „mekih“) izjašnjavanja – ono što Sullins naziva „situacionalistima“.⁸ Takođe, pokazalo se da na opštu javnost, odnosno „situacionaliste“, utiče niz faktora – od političkih snaga (tj. njihove privrženosti nekoj od opcija), nevladinih organizacija (poput ženskih aktivističkih grupa), medicinskih društava i religijskih institucija (Goldberger 2005).

U postsocijalističkoj Poljskoj, nakon 1989. godine, javlja se jedna od možda najintenzivnijih debata u zemljama bivšeg socijalističkog bloka: debate o abortusu postale su sastavni deo dnevnog reda Parlamenta i u velikoj meri odlučujući faktor za formiranje postkomunističke političke scene (Zolkos 2006, 2). Zakon o prekidu trudnoće, koji je u Poljskoj bio na snazi od 1956. godine,⁹ nakon 1989. dolazi u direktnu suprotstavljenost sa doktrinom katoličke Crkve, koja postaje snažan faktor u javnoj sferi i

⁷ Srbija, Rumunija, Poljska, Hrvatska.

⁸ Sullins koristi ovaj termin da opiše sve one koji se pozicioniraju između „ekstremista“ i „tvrdih“ stavova; sličan opis koriste i Strickler i Danigelis – na kontinuumu, na kojem su na krajevima opcija izbora i opcija života, pozicionira se opšta javnost (v. Goldberger, 2005, 429).

⁹ Ovaj zakon dozvoljavao je abortus u bilo kojem stadijumu trudnoće, i to iz niza zdravstvenih ili socio-ekonomskih razloga. Iako je postojalo protivljenje ovom zakonu i tokom komunističkog režima, on nikada nije doveden u pitanje ili zamenjen nekim drugim (v. Zolkos 2006, 5).

angažovana na novonastaloj političkoj sceni: kao rezultat toga, dolazi do nekoliko pokušaja ukidanja Zakona o prekidu trudnoće iz 1956, putem zakona i državnog referenduma. M. Zolkos izdvaja tri glavna diskursa o abortusu u Poljskoj: *pro-life* nacionalističko-katolički diskurs, *pro-choice* liberalno-individualistički diskurs i *pro-choice* feministički diskurs, od kojih se sva tri bore za prevlast nad značenjem univerzalnih ideja o ljudskim pravima i demokratiji, koje postaju moćni politički instrument za artikulaciju pojedinačnih interesa i identiteta. Naime, sva tri diskursa koriste se određenim *tehnikama istine* kako bi svoje stavove istakli, opravdali, odnosno učinili legitimnim i važećim za javnost. Zastupnici restriktivnog zakona o abortusu primenjuju koncept *erga omnes* prava na život, fizičkog integriteta nerođene ličnosti kroz koncept ljudskog dostojanstva i prava deteta, a zastupnici *pro-choice* feminističkog diskursa razvijaju jezik ženskih ljudskih prava i interpretiraju restriktivne politike u vezi sa abortusom kao izraz režima koji proklamuje nasilje nad ženama i rodnu nejednakost. Na taj način, javlja se antagonizam i nepomirljivost između različitih tumačenja ideje o ljudskim pravima. Danas, u Poljskoj je abortus zabranjen, osim u slučajevima kada je trudnoća rezultat incesta ili silovanja, ili kada je žena zbog trudnoće/anomalija fetusa u teškoj životnoj opasnosti.¹⁰

Socijalistička Rumunija za vreme Čaušeskovog režima je možda najekstremniji primer restrikcije reproduktivnih prava i, u tom smislu, odskakala je od drugih zemalja socijalističkog bloka. Mere za povećanje nataliteta donete sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka žensko telo su tretirale isključivo kao oruđe za ispunjenje reproduktivnih zahteva države. Postojali su obavezni ginekološki pregledi kako bi se utvrdilo da trudnoća nije prekinuta, a doktori su bili odgovorni za stopu nataliteta na svom području (ukoliko je priraštaj bio manji od očekivanog, smanjivala im se plata). Tako su, u socijalističkoj Rumuniji, ne samo žene, već i muški lekari postali deo projekta koji se fokusirao na reprodukciju. Osobe bez dece, kako muškarci, tako i žene, plaćali su tzv. „porez na celibat“ (Verderi 2005, 129).

Republika Srbija

U Srbiji, za početak uvođenja reproduktivnih prava može se uzeti period neposredno nakon Drugog svetskog rata. Kada je 1946. godine, nakon donošenja Ustava, prestao da važi *Srpski građanski zakonik*, položaj žene bio je, barem na teorijskom nivou, određen zakonskim aktima, zasnovanih na principima od kojih su najvažniji bili: socijalna jednakost, pravo glasa, prava i obaveze u braku, primarnost građanskog braka (Gudac-Dodić 2006, 34-36). Međutim, pravo na legalan prekid trudnoće kao jedno

¹⁰ Podatak dostupan na:
www.un.org/esa/population/publications/abortion/doc/poland.doc

od reproduktivnih prava nije uvedeno sve do 1952. godine, što je uzrokovalo praksu ilegalnih pobačaja od strane nestručnih lica i u podmaklim trudnoćama, rezultirajući velikom stopom smrtnosti novorodjenčadi i trudnica. Iako su se populacione politike u socijalističkoj Jugoslaviji fokusirale na povećanje fertiliteta, abortus je, od 1952. godine, neprekidno bio sastavni deo zakonskih regulativa, čije je izvršenje u medicinskim ustanovama bilo dozvoljeno iz niza socio-medicinskih razloga. S vremenom, ispostavilo se da među razlozima za prekid trudnoće, o čijoj validnosti je odlučivala komisija, preovlađuju socijalni, odnosno društveni, a ne medicinski razlozi; do 1990. godine, statistike počinju da pokazuju da je abortus postao glavno kontraceptivno sredstvo ili, tačnije, metod planiranja porodice u bivšoj Jugoslaviji. Žene koje su u poznijim godinama pokretale postupak za prekid trudnoće, često su već imale jedan ili više abortusa. Uporedo, demografi su neprekidno od 1950. godine upozoravali na problem opadanja nataliteta, što '80-ih, sa postepenim urušavanjem socijalističkog režima i bujanjem nacionalizama, stvara posebnu atmosferu u kojoj abortus počinje da poprima metaforično značenje za „biološki i moralni sunovrat“ nacije. Krajem '80-ih i tokom '90-ih, crkva prepoznaje momenat za ponovno uključenje u izmenjene društvene tokove težeći da da svoj doprinos na polju reproduktivnih politika.

Devedesete su po mnogo čemu bile specifične na području jugoistočne Evrope, uključujući i pregovaranja i sukobe u vezi sa reproduktivnim pravima u Srbiji, koja u ovom periodu zauzimaju posebno mesto među javnim raspravama. Govoreći o stavovima o abortusu (kao do tada regulisanom reproduktivnom pravu žena) u Hrvatskoj '90-ih, Goldberger ističe nekoliko faktora koji su primenljivi i u srpskom društvu u istom periodu:

1. Društveno-političke promene
2. Promene u položaju i ulozi religije i crkve u društvu
3. Demografske recesivne trendove i
4. Nasleđe socijalističke pravne regulative o abortusu (Goldberger 2005, 409).

Takođe, u ovom periodu, raširen je i diskurs o „nacionalnom opstanku“, kao i retradicionalizacija porodičnih odnosa, što sa sobom nosi (ponovno) naglašavanje uloge žene kao majke, u društvu u kojem još od ranije prevladavaju tradicionalne uloge. Stvara se jaz između do tada proklamovanih socijalističkih prava na jednakost (i prethodno etablirane socijalističke politike porodice) i novih društvenih praksi u vezi sa rodnim ulogama u procesima postsocijalističke tranzicije. Javne rasprave o abortusu koje su se odvijale u Srbiji u prvoj polovini '90-ih, a prethodile su donošenju novog *Zakona o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi* (1995) dodatno su ideološki obojile kategorije *roda, rađanja i nacije*: socijalistički zakon o abortusu je postao metafora za navodni biolo-

ški i moralni sunovrat nacije, kao i sredstvo u političkim borbama za vlast i obračunima sa prethodnim sistemom (Drezgić 2010).

Tokom '90-ih, najprepoznatljivija su bila dva diskursa o reproduktivnim politikama (koji su ujedno bili i najprisutniji u javnoj sferi, tj. u medijima i štampi). „Prepucavanje“ dva suprotna tabora – Srpske pravoslavne crkve i njenih predstavnika (kao i onih koji su podržavali ovaj stav) i ženskih aktivističkih organizacija mogu se posmatrati kao vid borbe nad simboličkim značenjima¹¹ reprodukcije i abortusa. Na taj način, pitanja abortusa i reproduktivnih prava postala su metafore, *simbolička polja* na kojima su određeni socijalni akteri težili da ostvare prevlast i na taj način promovišu svoje ideje o društvu/pojedincima, rodu i naciji, ljudskim pravima, maskulinitetu i femininosti.

Dva diskursa su bila najzastupljenija u javnoj sferi:

1. Diskurs koji se zalagao se za zabranu abortusa, zasnivajući se na stavu, dogmatici i učenju Srpske pravoslavne crkve (a podržavale su ga i određene društvene grupe, kao i neke političke stranke i javne, državne institucije), odnosno na pronatalističkoj orijentaciji (*pro-life discourse*). Ovaj pokušaj hegemonije nad ljudskom reprodukcijom bio je deo projekta stvaranja nacije-države, a zasnivao se na nacionalističko-demografskoj retorici (koja je, često, u štampi i svakodnevnom javnom diskursu nazivana „belom kugom“) i nacionalističkim stavovima. Nacionalistički projekat je za svoje potrebe regrutovao segmente korpusa tradicije (a posebno srpske pravoslavne tradicije), kako bi obezbedio prividnost kontinuiteta i zaštitu „nacionalnih interesa“ u periodu strepnji za nacionalni „opstanak“. Zastupajući nacionalističku logiku društvenog jedinstva, on se pozivao na paradigmu komplementarnosti podeljenih uloga muškaraca i žena. Na taj način, žene koje su odbijale da učestvuju u nacionalnom projektu, smatrane su nekom vrstom „unutrašnjih neprijatelja“ države (Drezgić 2010). Kao naučna „potpora“, korišćeni su demografski podaci o niskim stopama nataliteta¹², a koji su često bili deo šireg procesa „eticizacije“.¹³

¹¹ Iako predstavlja opšte mesto u antropologiji i drugim društveno-humanističkim naukama, smatram da treba definisati značenje pojma *simbol*. Za potrebe ovog rada, koristi se određenje simbola kao znaka/predmeta (mada su u ovom slučaju abortus, reproduktivna prava i reproduktivne politike pre simbolička *polja* nego znakovi ili predmeti) kojem je arbitrarno pridodata neka vrednost, i čijim se prikazivanjem/regrutovanjem prizivaju širi značenjski sklopovi, ili se utiče na ponašanje onih koji su upoznati sa njegovim značenjem (v. Naumović 2009, 104).

¹² Negativni demografski trendovi u bivšoj Jugoslaviji (a potom i Srbiji) bili su prisutni sve od '80-ih godina. Ovo se veoma često dovodilo u direktnu vezu sa visokim stopama abortusa i koristilo kao upozorenje na narastajući „problem bele kuge u Srba“ (čiji su direktni uzročnici socijalistički zakoni o planiranju porodice i abortusu, pa i ideologija rodne jednakosti, zastupana u socijalizmu uopšte). Novi režim je morao da „ispravi“ greške prethodnog, a to nije bilo moguće bez projekta

2. Feminističko-liberalni diskurs, koji je nastupao sa pozicije odbrane ljudskih (ženskih) prava i zalagao se za slobodu izbora (*pro-choice discourse*), a koji su zastupale ženske aktivističke grupe, pojedinci i druge nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava. Devedesetih godina, ženski aktivizam u Srbiji je možda bio na svom vrhuncu: feminističke organizacije¹⁴ su se mobilisale protiv rata, pružale otpor političkom režimu, organizovale humanitarne akcije, zalagale se za lustraciju ratnih zločina i isporučenje ratnih zločinaca nadležnim sudovima, istupale javno protiv zabrane abortusa. Kao i „prolajferski“ diskurs, i ovaj se služio određenim tehnikama istine za odbranu svojih stavova, zastupajući univerzalnost ljudskih prava i humanizam (jedan od razloga zbog kojih je bio tako nepopularan u javnoj sferi jeste upravo što su ovakvi stavovi ličili na one iz socijalističkog perioda, čiji su obrisi ubrzano nestajali).

Budući da je u javnoj sferi, u tom trenutku, postojalo više aktera, trebalo je ispuniti novim korpusima znanja simboličke domene (poput reprodukcije i ženskih/reproduktivnih prava) čije je značenje bilo u procesu korenitih promena, a feminističke organizacije su pretendovale da budu (jedan od dva) ključni akter u stvaranju tih korpusa.

Ipak, borba nad simboličkim značenjima reprodukcije i abortusa tokom devedesetih u Srbiji ne može se posmatrati samo kao borba između dva suprotna tabora – liberalne „Druge Srbije“ (Prošić-Dvornić 1994) i tradicionalista/nacionalista, iako su oni zadobili najviše medijske pažnje. Između ova dva opozitna diskursa pozicionirala se javnost sa tzv. „mekim“ stavovima, odnosno „situacionalisti“, koji su svoje opredeljenje menjali ili prilagođavali upravo konkretnoj situaciji. Takođe, to ne znači da su navedene opozicije nekakvi homogeni korpusi koji se ne menjaju s vremenom; ovo je vidljivo na primeru „mekih stavova“ Crkve (tj. njenih predstavnika) u vezi sa pitanjem novih reproduktivnih tehnologija i zakona o biomedicinski potpomognutoj oplodnji nakon 2005. godine.

Društveno-politički kontekst u Srbiji nakon 2000. godine bitan je za razumevanje implementacije zakona koji se odnose na reproduktivna prava. Nakon smene režima Slobodana Miloševića 2000. godine, na vlast dolazi Demokratska opozicija Srbije. Demonstracije koje su održane 5. oktobra 2000. godine ostaju zapamćene kao simboličko otvaranje Srbije prema Evropi i svetu uopšte, nakon izolacionističkog režima. Od 2000. godine, za zemlje Zapadnog Balkana je uspostavljen "Proces stabilizacije i

nacionalne obnove za koji je bilo neophodno regrutovati kako muškarce, tako i žene.

¹³ Pojam „eticizacije“ Jansen i Helms koriste kako bi objasnili fokus na etničku konotaciju nataliteta i reprodukcije kao neposredni rezultat ratova na prostora bivše Jugoslavije (v. Jansen and Helms 2009, 219-243).

¹⁴ To su, uglavnom, bile sledeće organizacije: Autonomni ženski centar, Žene u crnom i Beogradski ženski lobi.

pridruživanja" (SAP) sa ciljevima stabilizacije, brže tranzicije u tržišnu ekonomiju, promocije regionalne saradnje i mogućnosti pristupa EU, čime su omogućene trgovinske povlastice, ugovorni odnosi i ekonomska i finansijska pomoć za te zemlje (Krstić 2012, 144). Period nakon 2000. godine se, dakle, može posmatrati kao period postepene „evropeizacije“ i (tekućih) evrointegracija.¹⁵ Fond za otvoreno društvo je, između 2006. i 2008. godine, uspostavio monitoring procesa evropeizacije društvenog, političkog, ekonomskog i pravnog prostora Srbije.

Od 5. oktobra 2000. godine, Srbija je promenila pet Vlada. Sa odvajanjem Crne Gore iz sastava SRJ 2004. godine, proglašenjem nezavisnosti Kosova 2008. godine i onim što se u štampi i javnom diskursu naziva „separatističkim težnjama“ u Vojvodini, sve više se mogu čuti teme poput „trampa Kosova za Evropu i vize“, „rasparčavanje Srbije kao nastavak raspada Jugoslavije“, „odricanje od nacionalnog identiteta“, „Srbi postaju nacionalna manjina u sopstvenoj državi“ itd. U ovakvoj atmosferi, počinju da se organizuju jake reakcionarne (i izrazito nacionalističke) struje koje su, ponekada, podržane od strane nekih predstavnika SPC: otačastveni pokret „Obraz“¹⁶, „Nacionalni stroj“¹⁷, Srpski narodni pokret „1389“ i „Dveri Srpske“ (koje su svoju delatnost započele kao časopis, a od 2012. učestvuju na izborima kao politička stranka). Ove organizacije otvoreno „neguju“ tzv. *primenjeni nacionalizam*, *svetosavski nacionalizam*, *princip krvi i časti*; ističu pravoslavlje kao neizostavnu kategoriju srpstva, zastupaju „antiglobalizam, antikomunizam i monarhiju“ i kategorički osuđuju „homoseksualce, lezbejke, feministkinje i ostale zagovornike sekularizacije“ (Ramet 2006, 141). Neke od njih su nastale pre 2000. godine ili su svoju delatnost započele kao časopisi, ali sve su postale politički i društveno angažovane nakon smene režima S. Miloševića. Ove organizacije teže da učestvuju i u redefinisanjima rodnog identiteta *srpskih žena*¹⁸ –

¹⁵ Iako ova dva termina imaju različito značenje, nekada se poistovećuju u javnom diskursu.

¹⁶ Delovanje „Obraza“ je zabranjeno odlukom Ustavnog suda Republike Srbije, 12. juna 2012. Tokom poslednjih godina svog postojanja, „obrazovci“ su sprečili održavanje niza političkih, kulturnih, religijskih i ostalih manifestacija i događaja. Nakon sve učestalijih zahteva za zabranu ove organizacije, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i Republičko javno tužilaštvo podneli su, 2009. godine. Inicijativu za zabranu „Obraza“. Takođe, sajt „Obraza“ je ugašen, ali je ostala internet strana u čijem donjem delu postoje telefoni za kontakt (vidi: <http://www.obraz.rs>).

¹⁷ Organizacija „Nacionalni stroj“ nikada nije bila upisana u registar udruženja ili političkih partija. Smatra se da je ovo (bila) tajna nacionalistička organizacija, čije je delovanje Ustavni sud Republike Srbije zabranio 2. juna 2011. godine.

¹⁸ Navešću kao primer isečak iz teksta iz jednog broja časopisa *Dveri srpske* čija je tema „Srpska porodica: borba za opstanak“:

tačnije, da utiču na njihovo reproduktivno ponašanje, (re)interpretirajući pravoslavne obrasce bračnog života i poželjnih uloga muškaraca i žena. U postkonfliktnom društvu u Srbiji, te organizacije počinju da ulažu resurse i smatraju sebe „odgovornim“ ili relevantnim kada se govori o reproduktivnim pravima žena, a njihova retorika je, najčešće, nacionalno-demografska. Kako bi svoje argumente opravdala ili istakla njihovu naučnu potporu, ta retorika se služi intertekstualnošću: koristi podatke o niskim stopama fertiliteta (koji su među demografima u Srbiji isticani od sredine osamdesetih), visokim stopama abortusa, kao i visokim stopama nataliteta među albanskim stanovništvom na Kosovu, razvijajući koncept „bele kuge u Srba“ (Drezgić 2010). Mnoga ranija teorijska objašnjenja nacije/nacionalizama nisu uključivala pitanje rodних odnosa (nacija se smatrala automatskim proširenjem srodničkih odnosa ili se poseban značaj u reprodukciji nacionalističkih ideologija davao intelektualcima). Međutim, Nira Juval-Dejvis govori o *ženi kao značajnom elementu reprodukcije nacije* – kako biološki, tako i kulturno i simbolički (Yuval-Davis 1991). Cilj ovakve analitičke orijentacije jeste da se pokaže kako izgradnja nacionalne i državne ideologije nije moguća bez njenog rodnog aspekta. To podrazumeva izučavanje relacije između rodnih odnosa i nacionalnog identiteta, odnosno, autorka želi da pokaže kako su, putem različitih mehanizama, diskursi o rodu i naciji uzajamno konstruisani. Poenta leži u onim institucijama koje, putem svojih politika, imaju prevlast (ili se bore za nju) nad društvenim tokovima, a primeri u srpskom društvu jesu institucije i organizacije koje zagovaraju *pro-life* diskurs.

Nakon uvođenja Zakona o biomedicinski potpomognutoj oplodnji 2005. godine, Srpska pravoslavna crkva se nije javno oglasila, mada je u njenom zvaničnom glasilu *Pravoslavlje* i na internet sajtu prisutan nemali broj tekstova/video i audio snimaka o veštačkoj oplodnji. Najrazrađenija pitanja u okviru diskursa materinstva koji zastupa Srpska pravoslavna crkva jesu pitanje veštačke oplodnje, neplodnosti i surogat-majke. Diskurs materinstva koji je poželjni ideal za svaku (srpsku) ženu jeste onaj u kojem se suština ženstvenosti izražava isključivo kroz materinstvo i rađanje. Budući da je prvobitnim grehom obrazac Device Marije nedostižan, svaka žena treba da teži ovom idealu putem ispunjavanja svojih bračnih obaveza, od kojih je jedna rađanje dece. Ipak, Crkva se susreće sa problemom viška embriona koji su „osuđeni na smrt“ tokom procesa veštačke oplodnje ili

Savremena porodica nema ljubavi prema potomstvu, žrtva u prinošenju sebe za svoje bližnje i darovanje drugom potpuno je izostavljena... izvoriste svih tih problema je izlazak žene iz porodice. Poznato nam je da bez duhovno zdrave i stabilne porodice nacija ne može da opstane i da se uspešno razvija... stoga treba početi sa ozdravljenjem srpstva, a to podrazumeva uspostavljanje zdrave hrišćanske porodice!“ (Spasić 2010, 32)

umešanosti treće osobe u svetu tajnu braka.¹⁹ Ovde se javlja i podela u okvirima Crkve: neki njeni predstavnici²⁰ zastupaju opravdanost biomedicinski potpomognute oplodnje i novih reproduktivnih tehnologija, smatrajući crkvenom dužnošću da slavi svaki novonastali život, dok im se drugi protive. Ipak, iako različitih stavova, i jedni i drugi ističu isključivo žensku „reproduktivnu prirodu“ – jedni smatrajući da ona treba da se ostvari po bilo koju cenu, a drugi zastupajući stav da nekim ženama jednostavno nije „suđeno“ da se ostvare kao majke.

Zaključak

Nakon kolapsa komunističke ideologije, sve zemlje bivšeg socijalističkog bloka ulaze u period tranzicije, stremeći ka onome što se označava kao „demokratska država“. U ovom periodu, koji odlikuje temeljno restrukturiranje društvenog sistema, dolazi do mobilizacije većeg broja socijalnih aktera u javnoj i političkoj sferi, kao i do pojave političkog pluralizma nakon više od četiri decenije. Međutim, osobenosti pojedinačnih tranzicija država bivšeg socijalističkog bloka se razlikuju, u zavisnosti od specifičnog društveno-kulturnog konteksta. U velikom broju zemalja dolazi do radikalnih preispitivanja kategorija nacionalnog i rodnog identiteta. Kako su, u socijalizmu, nacionalost, religioznost i etnicitet represivno potiskivani, a rodna ravnopravnost bila proklamovana Ustavom, bujanje nacionalizama, uključivanje delatnosti crkava u izmenjene društvene tokove i javne debate o reproduktivnim pravima postaju deo svakodnevnice. Na primeru reproduktivnih prava (najčešće je to pravo na abortus koje je, u većini zemalja, bilo regulisano zakonom kao žensko reproduktivno pravo) vidi se zaokret od viđenja abortusa kao medicinskog problema ka predstavi

¹⁹ Primera radi, na sajtu „Pravoslavljje“, odnosno sajtu novina Srpske patrijaršije, nalazi se tekst povodom otvaranja klinike za veštačku oplodnju i upotrebu embrionalnih matičnih ćelija u Leskovcu pod nazivom „Terapeutsko kloniranje – novo lice Kulture smrti!“. Budući da se klinika prvenstveno otvara radi pomoći velikom broju žena koje ne mogu da zatrudne prirodnim putem, u tekstu se navodi da bismo „na prvi pogled mogli pomisliti kako je ovakav potez dr Stojkovića... veoma patriotski... čini veliku ličnu žrtvu povratkom u otadžbinu. Ipak, treba zagrebat i po površini prividne humanosti tzv. terapeutskog kloniranja kojim se dr Stojković bavi, i uvideti prave činjenice vezane za ovu potpuno novu medicinsku disciplinu i poslednju u nizu metoda Kulture smrti...“. Dakle, ne samo da su ovakve metode proizvod „Kulture smrti“, niti su u skladu sa pravoslavnim shvatanjem života, već su i „lažno patriotske“. Tekst dostupan na: <http://pravoslavljje.spc.rs/broj/943/tekst/terapeutsko-kloniranje-novo-lice-kulture-smrti/>

²⁰ Kao što je dr đakon P. Dabić. Dabić je zaposlen na kardiovaskularnom odeljenju za bolesti srca na Dedinju, a održao je niz predavanja o veštačkoj oplodnji u više gradova Srbije.

o abortusu kao *socijalnom i političkom problemu*. Na taj način, žene, pa i muškarci, učestvuju u reprodukciji zajednice kao *društveno odgovorni ili neodgovorni subjekti*. Iako je postupak prekida trudnoće danas regulisan zakonskim regulativama (u nekim državama se razlikuju medicinski, socijalni i ekonomski razlozi kao opravdani za postupak prekida trudnoće u zdravstvenim ustanovama), broj aktera koji u svoje programe uvršćuju reproduktivna prava rapidno se umnožava nakon 1989. (i 2000. godine posebno u srpskom društvu), trudeći se da pažnju i naklonost javnosti i zajednice zadobiju putem javnih politika.

Literatura:

Drezgić, Rada. 2010. *"Bela kuga" među "Srbima": o naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova*, Beograd: IFDT/ IP "Albatros Plus".

Drezgić, Rada. 2004. (Re)Producing the Nation: The Politics of Reproduction in Serbia in the 1980s and 1990s, PhDiss. University of Pittsburgh.

Ginsburg, Faye and Rapp, Rayna. 1991. The politics of reproduction, *Annual Review of Anthropology* 20: 311-343.

Goldberger, Goran. 2005. Revitalizacija religije u sjeni naslijeđa liberalne zakonske regulative: stavovi o pobačaju, *Sociologija sela* 43: 409-437.

Gudac-Dodić, Vera. 2006. Položaj žene u Srbiji (1945–2000), *Helsinške sveske* 23: 33-130.

Ivanović, Zorica i Šarčević, Predrag. 2003. Uvod: O statusu tela u antropologiji, *Antropologija tela, Kultura* 105/106: 9–24.

Jansen, Stef and Helms, Elisa. 2009. The White Plague: National-demographic Rhetoric and its Gendered Resonance after the post-Yu Wars, *Gender Dynamics and Post-conflict Reconstruction*, eds. Christine Eifler and Ruth Seifert, 219-243. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Krstić, Marija. 2012. Evro-integracije Republike Srbije: semiotička analiza, *Etnoantropološki problemi*, 7: 143-165.

Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Prošić-Dvornić, Mirjana. 1994. „Druga Srbija“: mirovni i ženski pokreti, *Kulture u tranziciji*, ur. Mirjana Prošić-Dvornić, 179-199, Beograd: Plato.

Ramet, P. Sabrina. 2006. *Religija i politika u vremenu promene. Katolička i pravoslavne crkve u centralnoj i jugoistočnoj Evropi*, Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda, Rekonstrukcija Ženski fond.

Stevanović, Jasmina. 2007. Reproductivna prava u Srbiji, *U Neko je rekao feminizam?*, ur. Adriana Zaharijević, 83-89. Beograd: Žene u crnom, Centar za ženske studije i istraživanja roda, Rekonstrukcija Ženski fond.

Spasić, Biljana. 2010. „Borba protiv bele kuge je Kosovska bitka 21. veka“, *Dveri srpske*, (44).

Verderi, Ketrin. 2005. *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?*, Beograd: Fabrika knjiga.

Zolkos, Magdalena. 2006. Human Rights and Democracy in the Polish Abortion Debates: Concepts, Discourses, Subversions, *Essex Human Rights Review*, 3 (1): 1-21.

Žikić, Bojan. 2008. Neukroćena „goropad“: upravljanje reprodukcijom kao kulturna praksa, *Etnoantropološki problemi* 3 (1): 143-157.

Yival-Davis, Nira. 1991. *Gender and Nation*, London: Sage Publications.

Izvori:

Population Policy Data Bank maintained by the Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat. Dokument dostupan na:

www.un.org/esa/population/publications/abortion/doc/poland.doc

Zvanična internet prezentacija organizacije „Obraz“ (nije u funkciji): <http://www.obraz.rs>

Terapeutsko kloniranje – novo lice Kulture smrti! Članak dostupan na: <http://pravoslavljje.spc.rs/broj/943/tekst/terapeutsko-kloniranje-novo-lice-kulture-smrti/>

Nevena Milanović

Constitutional elements of reproductive politics in Eastern Europe and Serbia

The paper reviews the development of constitutional elements of reproductive politics and various parties that are involved in its restructuring in countries of Eastern Europe, with special regard to Serbia. The review is conducted through synthesis of relevant anthropological material. The contexts of reproductive politics is explained, both in socialism and after its fall in 1989. In the conclusion the shift towards addressing women and men as socially responsible subjects in terms of their reproductive behaviour is disputed.

Key words: reproductive politics, human reproduction, socialism, transition, Eastern Europe, Serbia